

1968 ÉS AZ ELLENKULTÚRA

KLANICZAY GÁBOR

Közép-Európai Egyetem – CEU

Az esszé áttekinti, mit jelentett 1968 a politika világában Nyugaton és Keleten. Felidézi Párizs és a hasonló ihletésű német diákmozgalmak újbaloldali, anarchista gondolatvilágát, az ugyanebben az időben Amerikában kibontakozó polgárjogi és háborúellenes mozgalom törekvéseit. Szembehelyezi ezzel a szocialista Közép-Európa 68-as történetét: prágai tavasz, varsói márciusi tüntetések, magyarországi újbaloldali megmozdulások. Egy második, részletesebb áttekintés bemutatja, hogy alakult ki az ellenkultúra, milyen helyet foglalt el ezekben a mozgalmakban, hogy alakította át a politika tárgyát, színtereit és eszközeit Amerikában, majd az egész világon, és hogyan jutott el a vasfüggönyön túlra, Közép-Európába is.

Kulcsszavak: diáklázadások, ellenkultúra, reformszocializmus, újbaloldal

The essay provides an overview on what 1968 meant in the world of politics in the West and in the East. It evokes May 68 in Paris and the German student movements of similar inspiration, with their New Left or Anarchist views, and the Civil Rights and Draft Resistance movements in the US. It juxtaposes to this the 1968 history of Socialist Central Europe: the Prague Spring, the Warsaw March demonstrations, the Hungarian New Left manifestations. A second, more detailed panorama presents how counterculture evolved, how it transformed the object, the scenery and the tools of politics in the US, then in the whole world, even in the countries behind the iron curtain, in Central Europe.

Keywords: student revolts, counterculture, reform socialism, New Left

1968 emlékezete

Négy idézettel kezdem írásomat.

Heller Ágnes így írt róla 1998-ban: „1968 májusa most ünnepli harmincéves évfordulóját. Már tudjuk, hogy a prágai tavasz és a párizsi május bekerül a történelemkönyvekbe. Az 1989-es rendszerváltás igazolta Közép-Európa minden felszabadulási kísérletét. Ahogy Fejtő Ferenc mondta minap egy római konferencián, Magyarország, Csehország és Lengyelország kiérdemelte, hogy elsőnek csatlakozhasson Nyugat-Európához. A

Levelező szerző: Klaniczay Gábor, Közép-Európai Egyetem, 1051 Budapest, Nádor u. 9.

E-mail: klanicz@gmail.com

párizsi május azonban nem tért vissza fanfárok kíséretében. A barikádokat lebontották, a diákok visszamentek tanulni, a sztrájkok megszűntek. Úgy látszott, mintha annak a mozgalomnak, amelyet annak idején »új baloldalinak« neveztek, nyoma sem maradt volna. Mégsem ez történt. 1968 valamilyen módon felszívódott a modern világ szervezetébe. Lassan hatott, de alaposan. A nyugati világ már nem ugyanolyan, mint '68 előtt volt. A változás visszafordíthatatlan.” (*Népszabadság*, 1998. május 11.)

Egy szűk évtizeddel később, 2007 áprilisában, a francia elnöki címért folytatott – sikeres – választóhadjárataiban, Nicolas Sarközy azzal állt elő, hogy a választás eldönti: „'68 májusának örökségét továbbra is ápoljuk-e, vagy pedig egyszer s mindenkorra leszámoljunk vele”; „'68 májusa intellektuális és morális relativizmust kényszerített ránk”. (*Le Nouvel Observateur*, 2007. április 30.)

Orbán Viktor hamar felfigyelt erre az útmutatásra, és ezt a gondolatot állította 2007. július 21-i tusnádfürdői beszéde középpontjába. „Ez a kulturális ellenforradalom, mely '68-ban indult Európában, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a szabadság útjába álló akadályokat le kell bontani. Ez első pillantásra érthetetlennek tűnik, hiszen Európában éppen a szabadság volt akkortájt: parlamentáris demokrácia, szabad választások, nemzeti függetlenség, sajtószabadság és így tovább. Ha jól figyeljük azonban, a '68-asok azt a társadalmi programot hirdették meg, hogy a teljes egyéni szabadsághoz nem elegendő a politikai vagy társadalmi elnyomás alól felszabadulni, a teljes egyéni szabadság kiteljesedéséhez meg kell szabadítani az egyént a közösségi természetű kötelekeitől. Ha úgy tetszik, meg kell szabadítani az embert a vele született tulajdonságaitól. Itt nem az állam és az egyén szembenállásáról van szó, ahogy tévesen félreértelmezik gyakorta Magyarországon, hanem valójában az ember, mint közösségi lény és az egyén szabadsága, a közösség és az egyén viszonyának problematikájáról. Amikor arról beszélünk, hogy a '68-asok azt mondták, hogy az egyént a szabadság érdekében meg kell szabadítani a vele született tulajdonságoktól, akkor olyasmire gondoltak, mint a nyelv köteleke, amitől szabadulni kell, a származás köteleke, amitől szabadulni kell, és a nemi identitás is, amely kötelek, és amitől jobb, ha az ember szabadul. Mindennek a gondolkodásmódnak a kerete az a morális relativizmus volt, amit köznapi nyelven úgy fogalmazhatok meg, hogy nincsen jó és rossz, csak »attól függ« van. Ez a '68-as életérzés, a kulturális ellenforradalom lényege... Most jutott el Európa oda, hogy azt mondja, hogy ebből a kulturális háttérből, ebből a mélyáramból, ebből a korszellemből most már elégünk van, és a jövőt, az új európai jövőt és európai politikát más szellemi alapokra kell építeni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Európa ráébredt arra, hogy az egyéni szabadság útjába magasodó korlátok lebontási törekvései egy idő után már nem ezeket a korlátokat, hanem a teremtés rendjének a falait döngetik. Természetellenes életformát kényszerítenek az európai emberekre. Változás kell tehát!” (http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/orban_viktor_tusnad... [Letöltve: 2018. 06. 21.]

Ha figyelmesen olvassuk e beszédet, mely hamar eljut az „Isten, haza, család” 45 előtről örökölt hármasszaváig, a „PC”, a baloldaliság és a liberalizmus megbélyegzéséig, beláthatjuk, hogy Orbán Viktor nem árult zsákbamacskát. Ami 2010 után Magyarországon kibontakozott, az – a parlamenti demokrácia 1989 után létrehozott zsenge intézményrendszerének a módszeres felszámolásán vagy látszatdemokráciává torzításán túl – nem utolsó sorban szisztematikus erőfeszítés 1968 örökségének az eltörlésére.

Ezt a törekvést jól tükrözik az ideai hivatalos „ötvenéves” megemlékezések is. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2018. május 22-én a következő felhívással rendezett konfe-

renciát a Gellért Hotel Tea szalonjában „1968-as mozgalmak mai szemmel” címmel: „A konferencia témája az 1968-ban csúcsra járatott, a polgári társadalmak átalakítását célzó baloldali liberális és anarchista mozgalmak története és a mai napig tartó káros hatása hazánkban és Európában.”

1968 Nyugaton és Keleten

A generációs lázadás legfőbb szimbóluma 1968 május 10-e lett, amikor éjszaka – már több hónapja zajló tüntetések nyomán – barikádokat építettek a diákok Párizs belvárosában autókból és kockaköből, és összecsaptak a rendőrökkel. Valójában a hatvanas évek második fele az egész világon – Európa nyugati és keleti felében, az Egyesült Államokban, Latin-Amerikában, de a Távol-Keleten, Kínában is – a lázongás, a forradalom, az elnyomás elleni harc jelszavaival és megmozdulásaival volt tele. Az ellenség mindenütt valamiféle elnyomó hatalom, a kapitalista, imperialista, neokolonialista, szocialista, kommunista állam volt. A mozgalmak, lázadások pedig a fiatalokhoz kötődtek, generációs formát öltöttek. Ennek a világméretű megmozdulásnak számtalan fontos politikai vonatkozása, és következésképpen részletes politikatörténete van.

Európában a francia diákmozgalom és annak emblemikus figurája, Daniel Cohn-Bendit mellett igen fontos volt (és a francia megmozdulásokat megelőzre) Nyugat-Berlin és Németország, ahol Rudi Dutschke volt a karizmatikus vezető. Párizsban a nanterre-i egyetemen kezdődő „március 22” mozgalom az elbürokratizálódott és autoriter francia oktatási rendszer elleni tiltakozásból kiindulva szélesedett ki a „spektákulum társadalmának” átfogó bírálórá (Guy Debord), az iskolákban, az üzemekben, a hivatalokban az egyén nagyobb szabadságát, önrendelkezését követelő tömegmozgalommá. Retorikájába beszűrődött az újbaloldali forradalmi romantika: a kínai „kulturális forradalom” – félreismert – radikalizmusa, a trockisták „permanens forradalom” tana, Che Guevara partizánmítosza. Németországban a 68-as fiatalok mindenekelőtt a fasisztra múlttal történő szembenézés hiányát kérték számon szüleiken. Berlinben a polgári család alternatívájaként terjedő kommunák egy új életforma modelljét kezdték terjeszteni. A jelentős olaszországi és nagy-britanniai diákmegmozdulásokat most figyelmen kívül hagyva, a 68-as mozgalmak politikai kontextusánál Európán kívül Amerikát kell elsősorban figyelembe venni: a feketék egyenjogúságáért küzdő polgárjogi mozgalmat (Malcolm X, Martin Luther King, Angela Davis, „Fekete Párducok”) és az USA vietnami háborúja ellen tiltakozó mozgalmat – itt is igen jelentős lett a szerepe a hatalmas tüntetéseket szervező, egyetemeket elfoglaló diákoknak, akik olyan tekintélyeket követtek, mint a Berkeleyben tanító Herbert Marcuse, aki az „egydimenziós ember” világnak elvetését hirdette.

Fontos megemlékezni arról is, hogy a nyugati lázongások kísérője, sokszor felkorbácsolója is volt az erőszakos, brutális rendőrföllépés. Berlinben egy tüntető diák, Benno Ohnesorg lelövése volt a nagyobb megmozdulások kiobbantója, a párizsi diáklázadásokat szó szerint „leverték” a CRS-rendőrök (bár javukra legyen mondva, hogy ez emberéletet nem követelt), Amerikában viszont a polgárjogi mozgalom vezetői sorra halálos merényletek vagy rendőri golyók áldozatai lettek.

A „nyugati” mozgalmak, felkelések híre és hatása elérkezett a vasfüggöny túloldalára is, és bátorítólag hatott azokra a mozgolódásokra, amelyek itt is megpróbálták szembe-

szegülni az elnyomó államhatalommal, itt is törekedtek a nagyobb szabadság elérésére, egy új generáció életérzésének kifejezésére.

A Párizssal összemérhető legfontosabb helyszín itt a csehszlovák reformtörekvéseket összegző prágai tavasz lett, ahol az 1968 januárjában megválasztott új pártfőtitkár, Alexander Dubček vezetésével egy „emberarcú szocializmus” megvalósítását tűzték ki célul. A reformközgazdász Ota Šík, a radikális reformtörekvéseket összegző 1968 júniusi *Kétezer szó* megfogalmazója, Ludvík Vaculík mellett fontos megemlíteni, hogy a csehszlovák reformtörekvések körében is jelen volt a radikális újbaloldali irányzat, amit Egon Bondy és köre képviselt, a hivatalos reformokon jóval túlmenve munkásönkormányzatot követelve, trockista, maoista, anarchista eszméket hangoztatva. A prágai reformtörekvéseket eltipró 1968 augusztusi „baráti segítségnyújtás”, a Varsói Szerződés tankjainak bevonulása, s az utána következő sokéves elnyomás, az önmagát a Vencel téren felgyújtó Jan Palach mártírhalála foglalta drámai keretbe ezt a sokrétű reformmozgalmat.

A 68-as lengyel reformmozgalmak középpontjában is a szocialista rendszer újbaloldali, antibürokratikus kritikája volt. Két fiatal reformmarxista-trockista diák, Jacek Kuroń és Karol Modzelewski 1964-ben „Nyílt levél”-ben fordul a Párthoz azzal a váddal, hogy elnyomják a munkásokat, és ezért börtönbe kerültek. Miután kiszabadultak, újabb diákmozgalmakat szerveztek, melyek 1968 márciusában jelentős tüntetésekhez vezettek. Ezek fő szervezője Adam Michnik volt, és maguk mögött tudhatták neves professzorok – Zygmunt Baumann, Leszek Kolakowski – szolidaritását is. A politikai kontextust itt egy sajátos tényező befolyásolta: a mérsékelt reformpárti lengyel főtitkár, Władisław Gomułka politikai ellenlábasa, Mieczysław Moczar a diákmozgalom leverése, a felelősök letartóztatása, elbocsátása nyomán nacionalista-antiszemita kampányt kezdeményezett, amit az 1967-es izraeli 6 napos háború nyomán a cionizmust elítélő szovjet politika is támogatott, és ami a maradék lengyel zsidóság többségének a kivándorlásához vezetett.

A cseh és a lengyel 1968 után röviden szólni kell a magyarországi helyzetről is. Nem vállalkozhatom ennek a – napjainkban egyre inkább össze-vissza átírt – közelmúlttörténetnek a részletes tárgyalására, csupán címszavakat említek: az 56-os trauma emléke és a 60-as évek „enyhülése”, az 1968 januárjában bevezetett új gazdasági mechanizmus, az értelmiség körében felbukkanó reformtörekvések, a Lukács György tanítványi köre (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály) által képviselt „reformmarxista” áramlat. Mindez olyan reményeket ébresztett, hogy Magyarországon is hasonló nyitás történhet, mint Csehszlovákiában. Felbátorította a nyugati diákmozgalmak hírére jól ismerő diákokat is – az itteni újbaloldali mozgolódás szereplői között találjuk Haraszi Miklóst és a „maoista összeesküvés” miatt 1968-ban perbe fogott és börtönre ítélt Pór Györgyöt. A csehszlovákiai bevonulás híre, általános lesújtó hatása mellett többeket radikalizált: a reformmarxista jugoszláv Praxis kör augusztusi korcúli konferenciáján tartózkodó Lukács-tanítványok aláírták az ott megfogalmazott, nagy visszhangot kiváltó tiltakozó nyilatkozatot.

Túl a politikán: az ellenkultúra

E politikai körkép szükséges háttér tulajdonképpen témámhoz, az ellenkultúra 1968 körüli virágkorához. Ezen a területen találhatjuk ugyanis 1968 legfőbb vívmányait, legnagyobb hatású újdonságait.

Magát a terminust egy kaliforniai újságíró, Theodore Roszak 1969-ben megjelentetett *The Making of a Counterculture* című könyve tette közkeletűvé, melynek alcíme is beszédes: *Reflections on the technocratic society & its youthful opposition* (Gondolatok a technokratikus társadalomról és fiatal ellenzékéről). Ami a politika színterén a diáklázadásokban, a polgárjogi mozgalmakban, a vietnami háború elleni tüntetésekben jelentkezett, az valójában egy sokkal általánosabb kritikába ágyazódott, mely alapvetően a társadalom életét szabályozó intézményeket vette célba, továbbá a kultúra, az életforma, a család, a nemi szerepek területeit. Úgy is mondhatnánk, hogy megváltozott a politika formája, és kiszélesedtek azok a területek, ahol a tiltakozások, az alternatív elképzelések kifejezésre jutottak.

Az ellenkultúra jelszava egy olyan történelmi pillanat törekvéseit összegezi, amikor egy új generáció látványosan elutasította a szülők és a társadalmi intézmények által felkínált életmodellt, annak modern kereteit, tekintélyelvű és profitorientált értékrendjét, agresszivitását, igazságtalanságait, megkülönböztetéseit. Ez a szembeszegülés pedig jelentős mértékben a kultúra területén fejeződött ki: hátat fordítva a megmerevedett formákat kanonizáló elit kulturális színtereinek ugyanúgy, mint az értéktelen, manipulatív, iparilag sokszorosított bővít közvetítő tömegkultúrájának. Azt az utópikus reményt hordozta, hogy az elutasított „technokratikus” civilizációból kivonulva ez a mozgalom egy új világot teremthet, mégpedig az élet legtöbb területére kiterjedő alternatív életforma és „ellenkultúra” erejével.

Kétféle kulturális jelenséget emelnék ki az ellenkultúra forrásvidékéről, itt elsősorban angolszász példákra támaszkodva.

Az egyik, amit az 1930-as években a Chicagói Iskola szociológusai (Robert Park, Howard Becker) *szubkultúrájának* neveztek: a munkásfiatalok, a színesbőrű csoportok, a periférián élők sajátos értékrend és rituális rendszer körül szerveződő kultúrája, egyféle „városi dzsungel”. Ez a miliő külön nyelvet (argó), öltözködést (farmer), önálló viselkedéskultúrát, jellegzetes szocializációs formákat (galeri) teremtett, megvoltak a maga helyszínei (utcasarok, tér, kocsmá), szórakozási formái (tánc, zene: ragtime, blues, jazz). Ennek a szubkultúrájának számos formáját átvette, átalakította „generációs” jelenséggé a második világháború nyomán egyre jelentősebb „ifjúsági kultúra”: jött a rock-and-roll tánc- és koncertörülete (Bill Haley), megjelentek a motoros-bördzsekis rockerek (Marlon Brando: *The Wild One*), a „dühöngő ifjúság” (John Osborne), a tereken háborúzó galerik (Teddy Boys, *West Side Story*).

A másik jelenség, hogy a művészek egy csoportja, az amerikai *beat költők*, akik a „polgári” értékrend ellen a művészeti avantgárd eszközeivel, pl. szabadverssel lázadtak (Allen Ginsberg: *Üvöltés*), ebben az egyre szélesedő szubkultúrávilágban fedezték fel az alternatívát. John Coltrane free jazz koncertjeire jártak és „fehér négernek” neveztek magukat, mint Norman Mailer, autóstoppal csavarogtak Amerika országútjain, mint Jack Kerouac, elmerültek a kábítószerelvezők félvilági kapcsolatrendszerében, mint William Burroughs. Míg az európai civilizáció történetében a kulturális alternatívát a korábbi évszázadokban valami távoli magas kultúra misztikuma szolgáltatta

(orientalizmus: Közel-Kelet, India, Kína, Japán), vagy éppenséggel a „nemes vadember”, a természeti népek, törzsi társadalmak tárgyainak archaikus szépsége (Picasso, *négritude*), az ötvenes évektől kezdve egyre többen ezt az alternatív „másságot” az ifjúsági és etnikus alapon szerveződő városi szubkultúrákban találták meg.

Ebben a helyzetben hozott újabb áttörést a hatvanas évek generációs tömeghisztériává szélesedő beatzenéje (Beatles, Rolling Stones) és Bob Dylan harapós dalainak népszerűsége. Az 1967-ben Kaliforniában kibontakozó hippy mozgalom az ifjúsági kultúrát, az új szexuális morált szorosan összekapcsolta az ugyanekkor tetőző háborúellenes megmozdulásokkal: „Szeretkezz, ne háborúzz! Make love not war!” – hangzott a jelszó. Ennek a kornak állított emléket a *Hair* musical vagy Michelangelo Antonioni *Zabriskie Point* című filmje. Kaliforniában fogalmazza meg Herbert Marcuse az *Essay on liberation* című könyvét, mely a „felszabadítást” a modern társadalom perifériáin élő csoportoktól, a faji kisebbségektől, a marginalitásba húzódó, beilleszkedni nem akaró fiataloktól várja. Berkeley környékén sok új elem is forgalomba került ebben a formálódó ellenkultúrában. Ilyen volt a freudo-marxista Wilhelm Reich „szexuális forradalom” teóriája, mely a tantra jóga indiai inspirációival keveredett, a zen buddhizmus Alan Watts propagálta filozófiája, a yaqui indiánok Carlos Castaneda *Don Juan* könyvében népszerűvé tett, peyote-gomba fogyasztáson alapuló misztikus bölcsessége, az új szintetikus, fantáziatágító kábítószer, az LSD Timothy Leary által propagált ideológiája (*turn on, tune in, drop out*). Sorolhatnánk az irodalmi mintákat is (William Blake, Walt Whitman) és az esztétikai hatásokat (preraffaeliták, szecesszió, indiai, afrikai művészet). Mindehhez pedig egy olyan új életforma kapcsolódott, mely visszanyúlt a 19. századi amerikai utópikus kommunák tradíciójához (Henry David Thoreau: *Walden*), és a városokból kivonulva újféle, ökológiai ihletésű kommunákat alapított. Az életformaváltáshoz a férfi-női szerepek radikális újragondolása is hozzákapcsolódott: 1969-ben lépett színre egy új, minden korábbinál erőteljesebb feminista tömegmozgalom. Megváltozott a racionális világképhez és a valláshoz, misztikához való viszony is: a *New Age* számtalan új vallási csoport felbukkanását is elhozta. És közben persze szólt a Golden Gate Parkban a rockzene: Grateful Dead, Janis Joplin, Big Brother & the Holding Company, Jefferson Airplane.

Ez a színes kavalkád ihlette Theodore Roszakot az ellenkultúra teóriájának megalkotására. Egy másik kortársa, Charles A. Reich *The Greening of America* (Amerika kizöldülése) címmel írt sikerkönyvet 1970-ben az új generáció kultúrájáról. Egy radikálisabb csoport pedig, melynek hangadói Jerry Rubin és Abbie Hoffmann voltak, *yippie* (Youth International Party) néven mozgalmat alapított 1968-ban. A hippy világnézet jegyében provokatív politikai happeningekkel zavarták meg a Demokrata Párt elnökválasztó konvencióját Chicagóban. Amikor 1969-ben Woodstockban megrendezésre került a kor legnagyobb rockfesztiválja, Abbie Hoffmann *Woodstock Nation* című könyvében az utópia megvalósulását ünnepelte.

Az utópia azonban hamar szertefoszlott: a kaliforniai marginális kultúra egy csoportja, a börtönviselt popdalszerző Charles Manson „családja” 1969 nyarán egy sor kegyetlen gyilkosságot követett el (áldozatai között volt többek között Sharon Tate, Roman Polanski színésznő felesége). 1969 decemberében woodstocki mintára Altamontban is rendeztek egy nagy rockfesztivált, de erre nem a szeretet, hanem egy sokkal durvább hangulat nyomta rá a bélyegét. A rendszolgáltatot a Hell’s Angels nehézfiúi adták, koncert közben leszúrtak egy Meredith Hunter nevű fekete fiút, aki a szín-

padra kapaszkodva egy revolvért vett elő, feltehetőleg merénylet szándékával, az utolsó fellépő, Mick Jagger ellen (aki nem sokkal előtte a *Sympathy with the Devil* című dalát énekelte). Egy másik koncertrajongó LSD-kábulatban belefulladt egy csatornába, két másikat egy autó ütött el. A koncert alaposan beárnyékolta az ellenkultúra optimista világképét. Még ennél is súlyosabb ellentmondásokat hozott felszínre az újbaloldali terrorizmus megjelenése: Amerikában a Patty Hearstöt elrabló Symbionese Liberation Army és a Fekete Párducok radikális szárnya, Európában a Julius Bader és Ulrike Meinhof által szervezett RAF (Rote Armee Fraktion) és az olasz Vörös Brigádok.

Nem lenne teljes az 1968 körüli amerikai ellenkultúra felidézése anélkül, hogy megemlíteném: létezett benne egy belső ellenáramlat is, amit a kaliforniai „virággyerekek” utópiáit kezdettől fogva gyanakodva és gunyoros cinizmussal szemlélő, New Yorkban formálódó művészvilág, mindenekelőtt Andy Warhol és köre képviselt. „*Take a walk on the wild side*” (Gyere egy sétára a vad oldalon), énekelte néhány évvel később Lou Reed, az Andy Warhol „gyárában” alakult Velvet Underground énekes. Míg Kaliforniában hittek a szexuális forradalomban, a kommunákban, a mindent jóra fordító szeretetben, az ártalmatlan „könnyű drogok” rózsaszínűre színeződő világában, New Yorkban szkeptikusabbak voltak. Andy Warhol gunyorosan kifigurázta a lázadás romantikájával visszaélő új sztárok hamisságát. Művészetében azonban nem leleplezni próbált, hanem visszailllesztette őket a „showbiz” korábbi hírességei – Marilyn Monroe, Elvis Presley, Liz Taylor – sorába. Warhol nem elutasította a színes konzumvilágot, mint a hippie ellenkultúra, hanem finom iróniával pop-art műalkotássá stilizálta őket. Ugyanakkor viszont a saját rendszerébe ő becsempészett egy még durvább ellenkultúrát: a homoszexuálisok, transzvesztiták, kábítószerabok New York-i underground szereplőit. Warhol szupersztárként reklámozta filmjeiben a félvilágban köré gyülekező transzvesztitákat, hímrinyókat, kábítószereseket – „öt percre mindenki sztár lehet”, mondta. Lou Reed pedig heroinról, szadizmusról, melegekről énekelt a lemezén, ahol a slágernosztalgia avantgárd zörejzenével keveredett. Bár távol állt tőlük bármiféle „mozgalmi” törekvés, Warhol és köre jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a szubkultúrák underground világa is az ellenkultúra művészetének része lett, és hogy kiszélesedtek a másság elfogadásának határai. A férfi és női identitás formáinak átrendeződése olyan divatáramlatokat indított el azután, mint a glam-rock és David Bowie pályafutása a 70-es években.

Sok ellentmondás, sok kérdőjel is felszínre került a hetvenes évek elejének ellenkultúrájában, de összességében elmondható, hogy alapvetően átalakította az egész világon egy generáció felfogását a kultúráról, a szabadságról, a hatalomról, a férfiak és nők viszonyáról (egy idén megjelent, Martin Klimke és Mary Nolan által szerkesztett tanulmánykötet *Global Sixties*-ként tárgyalja, és Brazíliától Moszkváig, Tokiótól Dakarig, és persze mindenütt Európában bemutatja e széles körű átalakulás formáit). Ez az, amire Orbán Viktor és tusnádfürdői közönsége borzongással vegyes viszolygással gondolt vissza, és ami ellen azóta is harcolnak. Pedig ők is ebben a világban nőttek fel. Ha nem ők maguk, a szüleik megküzdöttek azért, hogy a fiúk hosszú haját ne vágassák le a tanárok, és hogy a lányok is nadrágban járhassanak az iskolába. És annak idején együtt nevettek Szörényi Leventével azokon, akik „gúnyolódtak: fiú ez vagy lány”.

Elfelejtették, pedig volna mire emlékezniük. Tekintsük át, mi is jutott át Közép-Kelet-Európába a 68 körüli ellenkultúrából.

A vasfüggöny mögött

Ellenkultúráról ugyan ezekben az országokban 1968-ban még sehol nem lehet beszélni, de számos eleme felbukkant. 1968 szellemét hordozták már a filmművészet francia „új hullámával” (Jean-Luc Godard, François Truffaut) párhuzamosan, azzal termékeny dialógusban jelentkező cseh „új hullám” (Miloš Forman, Jiří Mencel, Vera Chytilová), a lengyel Andrzej Wajda vagy Magyarországon Jancsó Miklós filmjei. 1968-ra reagál a Magyar Dezső által, Bódy Gábor főszereplésével rendezett *Agitátorok* (1969) és Gazdag Gyula *Sípoló macskakője* (1971). Hasonló inspirációkat hordozott az avantgárd színház Lengyelországban (Jerzy Grotowski, Tadeusz Kantor), a Fluxus és a happening Csehszlovákiában (Milan Knižák) és Magyarországon (Szentjóbó Tamás, Altorjay Gábor, Erdély Miklós). És jelen volt, mindenekelőtt, már a hatvanas évek elejétől, ezekben az országokban is az ifúsági kultúra új színtere: a dzsessz- és beatzene. Ebben a milióban Közép-Európában is elterjedt a fiúknál a hosszú haj és a szakáll, a farmer-nadrág, az ellenkultúra nyugati, amerikai generációjához kapcsolódó viselkedésminták és életformák.

A képzőművészeti avantgárd is kezdett kibontakozni a „szocialista realizmus” kényszerubbonyából: ezt jelezték 1968-ban és 69-ben Budapesten az *Iparterv* kiállítások. Az irodalom sem maradt ki az eszmék közvetítéséből: Kerouac *Úton* című könyve először 1966-ban jelent meg magyarul, Ginsberg *Üvöltése* pedig 1967-ben. Allen Ginsberg egyébként Prágában 1965-ben „Május-királyként” szerepelt egy nagyszabású utcai fesztiválon, mielőtt egy héttel később kiutasították.

1968-ban tehát megvoltak az alapok, hogy a nyugati diákmozgalmak politikai üzenete mellett az ellenkultúra is kibontakozhasson, és ennek tanúi is lehettünk az 1968 utáni 4-5 évben. A leglátványosabb e téren a csehszlovákiai *Plastic People of the Universe* története. Az együttes a prágai tavaszt szétverő megszállás után alakult. Happening-szerű előadásmódjuk, a legfrissebb New York-i és angliai tradíciókra, a Velvet Undergroundra és Frank Zappára támaszkodó ütős dalszövegeik, a hozzájuk csatlakozó, már említett radikális politikai író, Egon Bondy ötletei, Václav Havel barátsága ezt az együttest tette a formálódó cseh ellenkultúra központjává. Amikor pedig a hatósági, rendőri zaklatások, betiltások után, vidéki házakban, esküvői ünnepségnek álcázva kezdték megszervezni a koncertjeiket, és utána az együttes több tagját izgatásért le is tartóztatták, már egy igazi politikai és kulturális undergroundról, ellenkultúráról beszélhetünk – ebből sarjadt ki, a letartóztatott rockzenészek körüli szolidaritásból, a Charta 77 mozgalma.

Magyarországon is egy hasonló ellenkultúra-milió kezdett kialakulni 1968 táján. Kevesen tudják, hogy néhányan már 1968 áprilisában, a márciusi lengyelországi diákmozgalmak inspirációját is követve a Dunakanyarban „hippi találkozózt” szerveztek, amit a rendőrség gondos igazoltatással dokumentált. Egy hasonló hippi felvonulás zajlott le az ún. Nagyfa galeri szervezésében 1969 nyarán, amikor az Ifúsági Park feletti nagy fánál gyülekezni szokott társaság a Rolling Stones akkor meghalt szólógitárosának, Brian Jonesnak az emlékezetére szervezett egy „hippi sétát”, keresztülvonulva a Belvároson, ami a letartóztatásukkal és perbe fogásukkal végződött (az esetről Horváth Sándor készített a közelmúltban mikrotörténeti feldolgozást).

Radikalizálódott a beatzene háza tája is. Az Illés-együttest egyre fokozódó hatósági nyomás kísérte, Bródy szövegeiben egyre több volt az „áthallás”, 1970-ben nyolc-

hónapos „szilenciumra” ítélték őket, és mint a Szőnyei Tamás által feltárt titkosszolgálati iratokból tudjuk, szorgosan munkálkodtak az ügynökök az együttes felbomlasztásán. A legdurvább hatósági reakciót a Kex együttes váltotta ki, Baksa Soós János zseniálisan provokatív, improvizált szövegeivel. Az ellenkultúra hangulatát teremtette meg Radics Béla is a Sakk Matt koncertjein, Jimmy Hendrixet idéző gitárszólóival, vagy a Szentjóby Tamás happeningjeivel kiegészülő Sirius-koncertek, ahol a közönség már földön, matracokon fekvé élvezte a zenét.

A képzőművészeti avantgárd egyre sokszínűbb világa az 1981 és 1983 között működő, Galántai György által szervezett balatonboglári kápolnatárlatokban talált új helyszínt. Fellépett itt a külvárosi művelődési házakból kitiltott Halász Péter színháza, a „Kassák-stúdió” is. Ők Budapesten lakásszínházként rendezték előadásaikat, a politikai cenzúrára reagálva a színpad hagyományos terét az utcával és a magánélet színterével cserélték fel. Hasonló törekvéseket figyelhetünk meg az Orfeo együttesnél, akik a színházat és a folk-zenekart egy kommuna alakításával párosították. Végül pedig: Bob Dylanünk nem volt ugyan, de volt helyette Cseh Tamás, aki megénekelte a „nyár fele tetőző ifjúsági problémát”, és maradandó képet festett a magyarországi ellenkultúra bús-borongós hangulatáról.

E néhány epizód felidézése érzékelteti, hogy Magyarországon és Közép-Kelet-Európában is sok minden alakulóban volt 1968 hatására. Nem közömbös, hogy itt sokkal nagyobb ellenállással, sokkal súlyosabb ellenreakciókkal kellett szembenézni a művészet és az életforma terén kibontakozó ellenkultúra képviselőinek, mint Nyugaton. Ennek a részletes története még megírásra vár.

De semmiképpen sem eltörlésre, ahogy egyesek manapság szeretnék.